

Shahid Bahonar
University of Kerman

Iranian Civilization Research

Online ISSN: 2821 - 0867

Iranian Civilization Research, Volume 5, Issue 2 - Serial Number 10, December 2023

Nowruz (in two Pahlavi texts, one Manichaean & Arabic text)

Arman Bakhtyari ¹✉ , Ali saidawi ²

¹. Associate Prof. of Iranistic & ancient Iranian Languages, Bu-Ali Sina University Hamadan. E-mail: rakhtyari@basu.ac.ir

². Assistant Prof. of Arabic language & literature, Bu-Ali Sina University Hamadan, E-mail: a.saedawi@basu.ac.ir

Article Info	ABSTRACT
<p>Article type: <i>Research Article</i></p> <p>Article history: Received: <i>02 September 2023</i> Revised: <i>28 October 2023</i> Accepted: <i>27 November 2023</i> Published online: <i>22 December 2023</i></p> <p>Keywords: <i>Nowruz</i> <i>Pahlavi texts</i> <i>Manichaean texts</i> <i>Jahiz</i> <i>Al-Mahāsen wa-Alzdād.</i></p>	<p>Nowruz, the most important Iranian celebration, is barely mentioned in several pre-Islamic Iranian texts, and there is no information about its origin and rituals in any ancient Iranian texts. The significance of Nowruz during the Achaemenid period is not mentioned in Iranian texts, and there is little evidence to suggest its importance in the Achaemenid era, except for some references to the Coptic Nowruz, which provide some information about its significance during the Achaemenid period. Sassanian texts have more references to Nowruz, but there is no evidence of specific ceremonies or reliable sources for its origin. Furthermore, none of the ancient artifacts directly mention the establishment of Nowruz rituals, and our understanding of this matter can only be inferred from the artifacts, images, and structures. Nowruz celebration is widely held in the geographical region of Iranian culture, especially in modern-day Iran, indicating its ancient significance. It is also one of the celebrations of the Zoroastrians, who prepare for this celebration from early Esfand (the last month of the Iranian calendar) to welcome the spring. Various historical evidence and documents indicate that this celebration has roots in ancient times, but despite its extraordinary importance, no significant information about it is recorded in ancient Iranian texts. Most of our knowledge about this celebration and other ancient Iranian celebrations such as <i>Mehragān</i>, <i>Sade</i>, and other pre-Islamic celebrations is based on Persian and Arabic texts from the Islamic era, including the writings of Ibn al-Muqaffa, Biruni, Masudi, Jahiz, Ibn Nadim, Ferdowsi, and other writers and scholars like Khayyām in his <i>Nowruznāme</i>.</p>
<p>Cite this article: Bakhtyari, Arman. Saidawi, Ali. (2023). <i>Nowruz (in two Pahlavi texts, one Manichaean & Arabic text)</i>. Iranian Civilization Research, 5(2) 119-131.</p> <p>© The Author(s). Publisher: Shahid Bahonar University of Kerman.</p> <p>DOI: 10.22103/JIC.2024.22771.1282</p> 	

English Extended Abstract

1. Introduction

During the Pahlavi II era, oil revenues in the form of construction programs had a great impact. Nowruz, the most important Iranian celebration, is barely mentioned in several pre-Islamic Iranian texts, and there is no information about its origin and rituals in any ancient Iranian texts. The significance of Nowruz during the Achaemenid period is not mentioned in Iranian texts, and there is little evidence to suggest its importance in the Achaemenid era, except for some references to the Coptic Nowruz, which provide some information about its significance during the Achaemenid period. Sassanian texts have more references to Nowruz, but there is no evidence of specific ceremonies or reliable sources for its origin. Furthermore, none of the ancient artifacts directly mention the establishment of Nowruz rituals, and our understanding of this matter can only be inferred from the artifacts, images, and structures. Nowruz celebration is widely held in the geographical region of Iranian culture, especially in modern-day Iran, indicating its ancient significance. It is also one of the celebrations of the Zoroastrians, who prepare for this celebration from early Esfand (the last month of the Iranian calendar) to welcome the spring. Various historical evidence and documents indicate that this celebration has roots in ancient times, but despite its extraordinary importance, no significant information about it is recorded in ancient Iranian texts. Most of our knowledge about this celebration and other ancient Iranian celebrations such as *Mehragān*, *Sade*, and other pre-Islamic celebrations is based on Persian and Arabic texts from the Islamic era, including the writings of Ibn al-Muqaffa, Biruni, Masudi, Jahiz, Ibn Nadim, Ferdowsi, and other writers and scholars like Khayyām in his *Nowruznāme*.

Research Method

The research method employed in this historical-analytical work involves collecting information from library sources, examining various historical texts, and analyzing the data. The author has presented the Middle Persian text and Middle Persian Manichaean text and provided their smooth translation using the MacKenzie method. In the translation of the Manichaean text, the research method utilizes the following indicators:

/1, /2, etc. line numbers

] Indentation at the beginning of the text

[Indentation at the end of the text

(.) Illegible characters

() Partial reconstruction of the word within

... Uncertain transcription/Translation uncertain

Texts Examined

Nowruz in the Pahlavi Text "*Month of Farvardin, Day of Khordad*": The Pahlavi text "*Month of Farvardin, Day of Khordad*" is a text that has been published in the collection of Pahlavi texts. Here, the transcription and translation of the text are provided:

māh frawardīn rōz ī hordād Jam astōdāniha kand ō mardomān framūd kandan ka-šān framūdag ī Jam dād rōz pad nōgrōz kard ud nōgrōz nām nihād

(Oryan, 1371: 322).

"In the Pahlavi text '*Month of Farvardin, Day of Khordad*,' it is stated: 'When people saw the command of Jam, they turned the day into Nowruz and named it Nowruz.' (Same source: 141)

English Extended Abstract

As mentioned in this text, Nowruz is associated with Jamshid and his command to uproot the "estodans" (evil spirits). This is consistent with what is mentioned in an external text: "On this day, Jamshid commanded those present to destroy the ancient cemeteries and build new ones... The reward that the Almighty bestowed upon Jamshid for this deed was that his subjects were protected from old age, illness, envy, destruction, sorrow, and other calamities, and no animal died during Jam's reign." (Biruni, 1386: 331)

The connection of Jamshid with "estodans" in the Pahlavi text and the mention of cemeteries in the external text harkens back to the Indo-Iranian period, as Yama was the god of the underworld in Indo-Iranian beliefs (Jalali Nayini, 1372: 552). In the second Fargard of the Vendidad, the absence of old age, illness, death, and envy during Jamshid's time is mentioned (Nouri, 1398: 38-37), which aligns with the aforementioned passage in the external text stating that Jam's reign protected his subjects from old age, illness, envy, destruction, sorrow, and other calamities, and no animal died during that time."

"The Bundahishn text is another text in which the name Nowruz is mentioned."

čiyon gōwēd hamag <nekīh ka az abargarān ō getīg> āyēd hordād rōz ī nōgrōz āyēd. ast ī gōwēd ku hamag rōz āyēd be ān rōz weš āyēd (Pakzad, 2005: 312).

"Thus it is said that all goodness comes as a precious rain from the sky, and that day in Khordad (month) which is Nowruz comes, it should be said that it comes from all days, but that day comes in abundance." (Bahar, 1380: 116)

Here it is stated that all goodness comes to the material world on the sixth day of the month of Farvardin (Nowruz), as mentioned in the Zoroastrian religion. The sixth day of Farvardin is the birthday of Ashu Zarathustra. In other Pahlavi texts, there is no trace of the word 'Nowruz.' However, in a Sogdian text, the word 'nōgrōč' is mentioned (Gharib, 1383: 6130).

Nowruz in arabic text (*Almahāsen wa-lazdād*):

In the Khusrawān culture, it is said that the one who first invented Nowruz, built the palaces of kings, established the Khosrawān works, extracted silver, gold, and iron, made tools from iron, tamed horses and other animals, extracted pearls, brought musk, amber, and various other fragrances, built palaces and workshops, and made rivers flow. Kaykhosrow, the son of Abrooz Jahan (meaning the guardian of the world), the son of Arfakhshad, the son of Sām, the son of Noah, was the ruler who governed the world during Nowruz. He originally ruled the world on Nowruz and populated the regions of Iran, which is the same as the land of Babylonia. Therefore, Nowruz took shape in the early days of his reign, and its preparations became a tradition. Abrooz Jahan ruled for 1,050 years until he was assassinated by Bivarasf, and after him, Afridun, the son of Athvan, ruled for a thousand years. About him, Habib said:

It seems that there is someone who has woven the fate of the world, and that is you, Afridun. Afridun attacked Bivaaraf and ruled for 1,050 years after him.

Afridoon Bivarasf was captured in the land of the Westerners, bound with chains and shackles, and imprisoned in the mountain of Denbāvand, where he spent the remainder of his ordained life. Afridoon Bivarasf was imprisoned on the fifteenth day of the month of Mehr, which was named Mehragān. Thus, he brought about Nowruz and named it Afridoon. Nowruz is two thousand and fifty years older than Mehragān.

Jam divided the days of the month. The first five days were allocated to the nobility. The five days of Nowruz were for the king, during which he would distribute gifts. Then, five days were dedicated to the king's servants, and five days for the courtiers. Five days were for the soldiers, and five days for the common people, making a total of thirty days.

English Extended Abstract

On the day Afridoon captured Bivarasf, Mehragān came into existence. On these two days, when the king adorned himself and sat on the royal throne, a man would approach him, well-mannered, eloquent, and standing before the king, he would say, "Grant me permission to enter." The king would ask him, "Who are you? Where do you come from? What is your destination? What has compelled you to travel? With whom have you come? And what do you bring with you?" The man would reply, "I come from the land of the Aymaneyns, and my destination is the Asadeyns. Whatever victory I have achieved has propelled me on this journey, and my name is blessed. I have brought the New Year with me, along with tidings, greetings, and a letter." The king would say, "Grant him permission." And he would say to him, "Enter."

In front of the man, they would place a silver tray with round breads made from various grains such as wheat, barley, rice, corn, chickpeas, lentils, sesame seeds, peas, and beans. Seven grains were gathered from each of these cereals and placed around the tray. In the middle of the tray, seven pieces of wood were placed from trees that are auspicious and bring blessings when looked upon, such as willow, olive, quince, and pomegranate. Some of them had one knot, while others had two or three knots. Each piece of wood was named after a region, and its meaning was inscribed on it: "Abzood," "Abzāyad," "Abzoon," "Bārvar," "Farākhi," and "Farāhiye," which mean "increase," "abundance," "plenty," "prosperity," "joy," and "opening." Then, the man lifted seven small dishes and seven coins, which were minted that year, and he also had some spikenard. He made a wish for the king's eternal life, the continuation of his reign, happiness, and dignity.

On that day, the king did not engage with his attendants through commands and prohibitions, lest something inappropriate be issued by him, and thus the tradition continued. The first thing presented to the king on that day was a golden or silver tray containing white sugar accompanied by coconut powder. There were also cups made of silver or gold. The king began by drinking milk soaked with soft dates, accompanied by some dates, and he offered it to his close ones. He could have any kind of halva he desired. On each day of Nowruz, a white falcon was released. Among the foods enjoyed on that day was a piece of pure milk with soft cheese. All the kings of Pars sought blessings with this food.

Conclusions:

In the examined Pahlavi texts, the name Nowruz is only mentioned in one Pahlavi text: "Month of Farvardin, day of Khordād." In other examined Pahlavi texts, the name Nowruz is only mentioned in the Pahlavi Bundehešn. Other Pahlavi texts whose glossaries have been examined, such as Dinkard 7, Dinkard 3, Dinkard 4, Dinkard 5, Dinkard 6, and the glossary of Ardāwirāfnameh (Afifi, 1372) and Mādayān Hazār Dādestān (Aryan, 1391: 31), Minu-ye Khrad (Tafazzoli, 1364), do not contain the word Nowruz.

The narrative mentioned in the Pahlavi text of the "Month of Farvardin, day of Khordād" has a significant resemblance to the external writings about Nowruz in the works of Al-Bāqiyya, indicating that such narratives originated from external sources in the Pahlavi texts, which fortunately have reached us.

Examination of the glossaries of Avestan works by Bartholomae (1962) and Ancient Persian by Kent (1953) shows that there is no evidence of such a ritual in the Avesta and Old Persian.

Examination of the Sogdian glossary shows that the name Nowruz is mentioned as "nōgrōč" in a Sogdian text. In the relevant Sogdian text, Nowruz is used with the same meaning.

English Extended Abstract

The comprehensive Middle Persian and Parthian glossary by Durkin-Meisterernst indicates that the name Nowruz is mentioned in the text M319 S.2. The examination of the text conducted here indicates that the name Nowruz in this text means "new day" and is related to the Manichaean celebration.

The description of Nowruz rituals, apart from the external sources mentioned here, is found in some other texts from the Islamic period, including Nowruznāmeḥ by Khayyām and Tāj by Jāhiz, and other Islamic sources. Here, only the Arabic text of Jāhiz's work, "Al-Mahāsin wa Al-Azdād," has been translated and examined in Persian, which itself sheds light on the history of Nowruz rituals in ancient Iran for us.

دانشگاه شهید بهشتی

پژوهشنامه تمدن ایرانی

شماره الکترونیکی: ۲۸۲۱-۰۸۶۷

پژوهشنامه تمدن ایرانی، سال ششم، شماره دو (پیاپی ۱۰)، پاییز و زمستان ۱۴۰۲

نوروز (در دو متن پهلوی، یک متن مانوی و عربی)

آرمان بختیاری^۱، علی سعیدآوی^۲

^۱ دانشیار گروه ایران‌شناسی و زبان‌های باستانی ایران دانشگاه بوعلی سینا همدان (نویسنده مسئول). rabakhtyari@basu.ac.ir
^۲ استادیار گروه زبان و ادبیات عرب، دانشگاه بوعلی سینا همدان (نویسنده مسئول). a.saedavi@basu.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
<p>نوع مقاله: مقاله پژوهشی</p> <p>تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۴/۱۲</p> <p>تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۰۷/۱۳</p> <p>تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۹/۱۷</p> <p>تاریخ انتشار: ۱۴۰۲/۱۰/۰۱</p> <p>کلیدواژه‌ها:</p> <p>نوروز، متن‌های پارسی میانه ساسانی، متن‌های مانوی، جاحظ، المحاسن والاضداد.</p>	<p>اگرچه نام نوروز در متن‌های پارسی میانه ساسانی آمده است، از چگونگی پیدایش و آیین‌های آن در هیچ‌یک از آنها سخنی به میان نیامده است. در اوستا هم مستقیماً از آن سخنی نرفته است و در آثار پارسی باستان هم اشارتی بدان نشده است. تنها در چند متن پارسی میانه ساسانی، یک متن مانوی به پارسی میانه و متنی دیگر به سغدی واژه نوروز آمده است. به‌راستی همه آگاهی ما از نوروز و چگونگی آن از دوره اسلامی و نوشته‌های نویسندگان مسلمانان به پارسی و عربی است. در این مقاله، نخست واژه نوروز در متن پارسی میانه مانوی M319 S.2 و سپس دو متن پارسی میانه ساسانی ماه فروردین روز خرداد و بندهشن که نگاهی اساطیری به چم خجستگی این روز دارند، و نیز متن عربی جاحظ در المحاسن والاضداد آن‌چه که درباره آیین می‌توان به‌دست آورد بررسی شده‌اند. متن‌های پارسی میانه ساسانی و مانوی، نویسه‌گردانی، آوانویسی و ترجمه شده‌اند و متن عربی، پس از آوردن متن اصلی، ترجمه شده است.</p>

استاد: بختیاری، آرمان؛ سعیدآوی، علی (۱۴۰۲). نوروز (در دو متن پهلوی، یک متن مانوی و عربی). پژوهشنامه تمدن ایرانی، ۵(۲)، ۱۱۹-۱۳۱.

ناشر: دانشگاه شهید بهشتی، تهران. © نویسندگان.

DOI: 10.22103/JIC.2024.22771.1282

۱. مقدمه

از نوروز، مهم‌ترین جشن ایرانی در چند متن ایران پیش از اسلام تنها در حد ذکر نام سخن رفته است و از پیدایش آن و چگونگی آئین‌هایش در هیچ کجای متن‌های باستانی ایران سخنی در دست نیست. از اهمیت نوروز در دوران هخامنشی، متن‌های ایرانی مطلبی عرضه نمی‌دارد و شواهد اندکی چون اشاراتی به نوروز قبطیان از اهمیت آن در دوره هخامنشیان اطلاعاتی ارائه می‌دهد. از دوره اشکانیان این مطلب دانته است که تنها از اواخر این دوره، اهمیتی یافته است و تنها شواهد متنی آن نیز در بایگانی‌های دولتی اشکانیان در تاجیکستان است که می‌شود نشانه‌هایی از نوروز در آنها دید. متون دوره ساسانی اشارات بیشتری به نوروز دارند اما از برگزاری مراسم خاص یا شواهد قابل استناد بر خاستگاه آن اثری دیده نمی‌شود. همچنین هیچ‌یک از آثار باستانی نیز به‌طور مستقیم اشاره‌ای به برپایی آئین‌های نوروزی ندارند و تنها برداشت ما از پیکره‌ها و نگاره‌ها و سازه‌ها می‌تواند بازگوی این امر باشد. هم‌اکنون جشن نوروز در جغرافیای فرهنگ ایرانی، خاصه در ایران امروزی با اقبال زیاد برگزار می‌گردد که نشان از اهمیت دیرینه آن دارد. نیز این جشن از جمله جشن‌های زردشتیان است که از اوایل اسفند ماه خود را برای برگزاری این جشن و استقبال از فروهرها آماده می‌کنند. بررسی شواهد و اسناد مختلف تاریخی نشانگر این است که این جشن، ریشه در روزگاران کهن دارد، مع الوصف با همه جایگاهی که دارد، اطلاعات چشمگیری در متن‌های باستانی ایران، درباره آن ثبت نشده است. بیشتر دانسته‌های ما از این جشن و جشن‌های مهرگان و سده و دیگر جشن‌های ایران باستان مبتنی بر متن‌های پارسی و عربی دوران اسلامی است در نوشته‌های ابن مقفع، بیرونی، مسعودی، جاحظ، ابن ندیم، فردوسی و دیگر نویسندگان و دانشمندان چون خیام در نوشته‌اش *نوروزنامه*. از دید اسطوره‌ای، نوروز با جمشید پادشاه پیشدادی در پیوند است:

«به فرّ کیانی یکی تخت ساخت	چه مایه بدو گوهر اندر نشاخت
که چون خواستی دیو برداشتی	ز هامون به گردون برافراستی
چو خورشید تابان میان هوا	نشسته بر او شاه فرمان‌روا
جهان انجمن شد بر تخت او	شگفتی فرومانده از بخت او
به جمشید بر گوهر افشاندند	مر آن روز را روز نو خواندند
سر سال نو هرمنز فروردین	بر آسوده از رنج روی زمین»

(فردوسی، ۱۳۸۶: ۱۳)

پیوند جمشید و نوروز در متن پهلوی *ماه فروردین روز خرداد* نیز آمده است که در این مقاله بدان پرداخته خواهد شد. این مطالب را می‌توان در *آثار الباقیه* بیرونی نیز یافت:

«در این روز بود که جمشید به اشخاصی که حاضر بودند امر نمود و به آنان که غائب بودند نوشت که گورهای کهنه را خراب کنند و گورستان تازه‌ای سازند و این کار در میان ایرانیان باقی ماند و خداوند آن را پسندیده و پاداشی که ایزد تعالی جمشید را برای این کار داد این بود که رعایای او را از پیری و بیماری و حسد و فنا و غم و مصائب دیگر

حفظ نمود و هیچ جانوری در مدت پادشاهی جم نمرود تا آن که خواهرزاده او پیدا شد و جم را بکشت و به کشور او چیره گشت (بیرونی، ۱۳۸۶: ۳۳۱).

«برخی از علمای ایران می گویند سبب این که این روز را نوروز می نامند این است که در ایام تهمورث صابئه آشکار شدند و چون جمشید به پادشاهی رسید دین را تجدید کرد و این کار خیلی بزرگ به نظر آمد و آن روز را که روز تازه ای بود جمشید عید گرفت، اگرچه پیش از این هم نوروز بزرگ و معظم بود. باز عید بودن نوروز را چنین گفته اند که چون جمشید برای خود گردونه بساخت در این روز بر آن سوار شد و جن و شیاطین او را در هوا حمل کردند و به یک روز از کوه دماوند به بابل آمد و مردم برای دیدن این امر در شگفت شدند و این روز را عید گرفتند و برای یادبود آن روز در تاب می نشستند و تاب می خوردند، دسته دیگر از ایرانیان می گویند که جمشید زیاد در شهرها گردش می نمود و چون خواست به آذربایجان داخل شود بر سریری از زر نشست و مردم به دوش خود آن تخت را می بردند و چون پرتو آفتاب بر آن تخت بتابید و مردم آن را دیدند این روز را عید گرفتند» (بیرونی، ۱۳۸۶: ۳۲۷).

در جای دیگر این جشن را به کیومرث نسبت می دهد:

«و گفته اند خداوند عالم سفلی را در این روز آفرید و کیومرث در این روز به شاهی رسید و این روز جشن او بود که به معنای عید اوست» (همان: ۳۲۵).

از جمله دیگر نویسندگان اسلامی جاحظ است که در *التاج مطالبی* را در خصوص آداب بار نوروزی آورده است (جاحظ، ۱۳۴۲: ۲۰۷). خیام نیز در *نوروزنامه* دانسته های ارزشمندی درباره بار نوروزی پادشاهان در اختیار ما می گذارد (خیام، ۱۳۹۲: ۱۸). اما هیچ یک از این نوشته ها مانند *المحاسن والاضداد* اثر جاحظ نمی تواند چنین با دقت پیشینه آئین نوروزی را برای ما بازگو کند به گونه ای که بر این پایه می توانیم حتی پیشینه هفت سین نوروزی را هم بازشناسی کنیم. بدین رو در این مقاله پس از آوردن متن عربی، ترجمه پارسی آن هم آمده است.

بر پایه آنچه گفته شد هدف از این مقاله آن است که در آغاز، واژه نوروز در متن های پهلوی بررسی شود. بدین منظور در متن پهلوی ماه فروردین روز خرداد و بندهشن واژه نوروز بررسی شده است.

برای بررسی واژه نوروز در متن های پهلوی، واژه نامه متن های پهلوی دینکرد چهارم (رضایی، ۱۳۹۳)، دینکرد پنجم (آموزگار، تفضلی، ۱۳۸۶)، دینکرد ششم (میرفخرایی، ۱۳۹۴)، دینکرد هفتم (راشد محصل، ۱۳۸۹)، *واژه نامه متن های پهلوی مادیان هزار دادستان* (عریان، ۱۳۹۱)، متن های پهلوی ذکر شده در کتاب *متون پهلوی سعید عریان* (۱۳۷۱)، *واژه نامه بندهشن* (بهار، ۱۳۸۰) و *واژه نامه زبان پهلوی اثر مکیزی* (۱۳۷۳) بررسی شده است.

برای بررسی واژه نوروز در متن های مانوی، واژه نامه کامل مانوی اثر دورکین - میستر ارنست (۲۰۰۴) و نیز واژه نامه سغدی اثر بدرالزمان قریب (۱۳۸۳) مدنظر بوده است که واژه نوروز در آن آمده است. از سوی دیگر واژه نوروز در یک متن مانوی هم آمده است. متن پارسی میانه مانوی M319 S.2 حرف نوشت، آوانوشت و ترجمه شده است. در پایان، متن عربی مربوط به نوروز از کتاب *المحاسن والاضداد* جاحظ نیز به پارسی ترجمه شده است تا ویژگی های آیین نوروزی از دید جاحظ بیان گردد.

روش پژوهش

روش پژوهش در این کار تاریخی-تحلیلی است. که از طریق گردآوری اطلاعات کتابخانه ای و بررسی متن های مختلف تاریخی و تحلیل داده ها انجام پذیرفته است. نگارنده پس از ارایه حرف و آوانوشت متن پارسی میانه ساسانی و متن مانوی به روش مکتزی برای آنها برگردان روان آنها را آورده است. در برگردان متن مانوی، روش پژوهش متن های مانوی با نشانه های زیر به کار گرفته شده است:

۱/، ۲/ ... شماره سطر

[افتادگی آغاز متن

[افتادگی پایانی متن

(.) نویسه های ناخوانا

() واژه درون آن نیمه بازسازی شده است

... آوانوشت نامشخص / ترجمه نامشخص

پرسش های پژوهش

در باره بیان مسئله باید گفت که با توجه به وجود واژه نوروز در یک متن فارسی میانه مانوی آیا این واژه در متن نامبرده به آیین نوروز اشاره دارد یا اینکه به آیین های مانوی مربوط است و اینکه آیا توصیف نوروز در دو متن پهلوی مورد نظر پیوندی با نوشته های دانشمندان اسلامی از جمله بیرونی دارد یا خیر؟ و در نیایت اینکه آیا گفته های جاحظ در *المحاسن و الاضداد* می تواند گوشه هایی از این آیین کهن ایرانی را روشن سازد؟

بررسی نوروز در سه متن ایرانی میانه و یک متن دوره اسلامی

از نوروز در متن پهلوی ماه فروردین روز خرداد بدین گونه یاد شده است. این متن در مجموعه متن های پهلوی به چاپ رسیده است. در این جا آوانوشت و ترجمه متن آمده است:

māh frawardīn rōz ī hordād Jam astōdānīha kand ō mardomān framūd kandan ka-šān framūdāg ī Jam dīd rōz pad nōgrōz kard ud nōgrōz nām nihād

(عریان، ۱۳۷۱: ۳۲۲).

«ماه فروردین روز خرداد، جم استودان ها کند، به مردمان فرمود کنند، چون آنان فرموده جم را دیدند، روز به نوروز کردند و نوروز نام نهادند» (عریان، ۱۳۷۱: ۳۲۲).

چنان که در این متن آمده است، نوروز با جمشید و فرمان او برای کنندن استودان پیوند دارد. این مطلب در پیوند است با آن چه که در نوشته بیرونی آمده است:

«در این روز بود که جمشید به اشخاصی که حاضر بودند امر نمود و به آنان که غائب بودند نوشت که گورستان‌های کهنه را خراب کنند و گورستان تازه‌ای سازند... پاداشی که ایزد تعالی جمشید را برای این کار داد این بود که رعایای او را از پیری و بیماری و حسد و فنا و غم و مصائب دیگر حفظ نمود و هیچ جانوری در مدت پادشاهی جم نمرد...» (بیرونی، ۱۳۸۶: ۳۳۱).

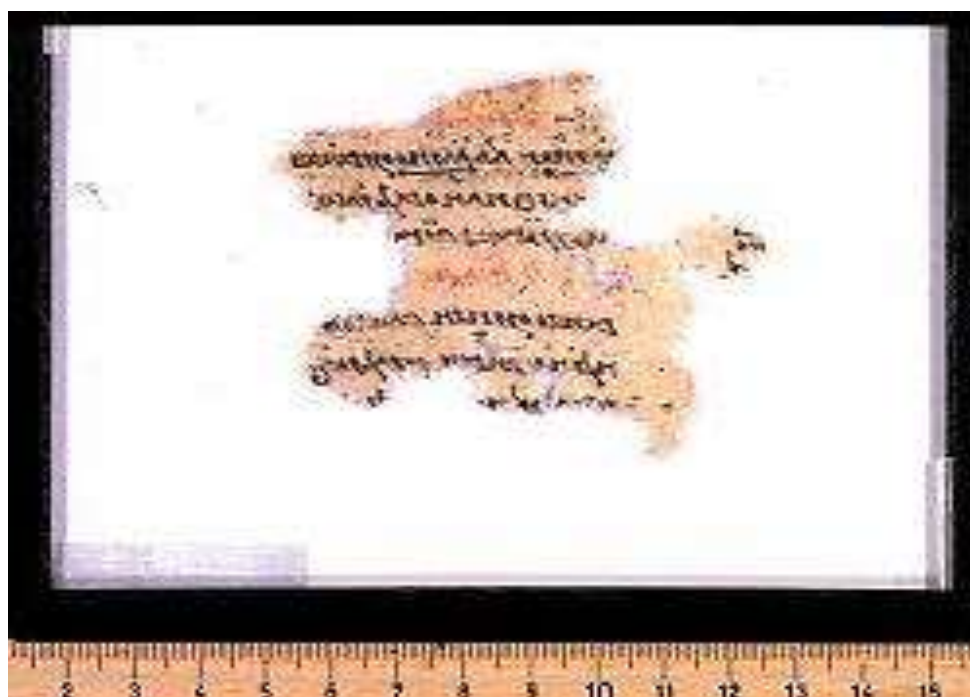
پیوند جمشید با استودان در متن پهلوی و گورستان در متن بیرونی به دوران هندو ایرانی بازمی‌گردد چرا که *Yama* در باور هندو ایرانی خدای جهان مردگان بوده است (جلالی نائینی، ۱۳۷۲: ۵۵۲). در فرگرد دوم وندیداد از نبود پیری و بیماری و مرگ و رشک در زمان جمشید سخن رفته است (نوری، ۱۳۹۸: ۳۸-۳۷) که هماهنگی دارد با این بخش از گفتار بیرونی که «رعایای او را از پیری و بیماری و حسد و فنا و غم و مصائب دیگر حفظ نمود و هیچ جانوری در مدت پادشاهی جم نمرد».

متن پهلوی بندهشن نیز متن دیگری است که نام نوروز در آن آمده است:

čiyon gōwēd hamag <nekīh ka az abargarān ō geīg> āyēd hordād rōz ī nōgrōz āyēd. ast ī gōwēd ku hamag rōz āyēd be ān rōz weš āyēd (Pakzad, 2005: 312).

«چنین گوید که همه نیکی چون از ابرگران به گیتی آید، آن (به) خرداد روز (که) نوروز است، آید، باشد که گوید که از همه روز آید، اما آن روز بیش آید» (بهار، ۱۳۸۰: ۱۱۶).

در این جا می‌گویند که همه نیکی موجودات به جهان مادی در روز خرداد (ششم) از ماه فروردین (نوروز بزرگ) آید. همان‌گونه که در دین زردشتی آمده است روز ششم فروردین، زادروز اشوزردشت است. در دیگر متن‌های پهلوی اثری از واژه نوروز نیست. اما واژه نوروز در یک متن سغدی به گونه *nōgrōč* آمده است (قریب، ۱۳۸۳: ۶۱۳۰). در فرهنگ قریب این واژه به معنی «نوروز» آمده است.

نوروز در متن مانوی M319 S.2

علاوه بر دو قطعه‌ی پهلوی پیش‌یادشده، در قطعه‌ی مانوی M319 هم که متنی است به خط مانوی و به پارسی میانه، به نرروز اشاره شده است.

صفحه‌ی نخست قطعه، متنی است که بویس آن را از جمله متن‌های جشن بمای مانوی دانسته است (Boyce, 1960: 22). متن صفحه‌ی نخست آن دارای ۹ سطر است که سطرهای ۱ و ۲ و سطر ۶ آن با جوهر سرخ رنگ نگارش یافته است. در حاشیه‌ی سمت راست، میان سطرهای ۵ و ۶ بخش‌های پایانی چندنویسه از صفحه‌ی سمت راست متن دیده می‌شود. سطرهای خوانده شدنی عبارت‌اند از سطرهای ۳ تا ۵ و ۷ و ۸. خط متن خواناست و درشت نوشته شده است.

متن M319 S.2 که در این‌جا نویسه‌گردانی، آوانوشت و ترجمه شده است سروده‌ای است در ستایش مانی خداوندگار. حاشیه‌های بالایی و پایینی و سمت چپ از میان رفته است. پارگی تا مرکز صفحه در سطرهای ۵ و ۶. در سطر ۹ اثرهایی از چند نویسه و واژه در آغاز سطر دیده می‌شود. واژه‌نرروز در سطر ۸ آمده است. این متن بدین شرح است:

حرف‌نوشت

1/] (.) [
2/] (.) [
3/] (.) xwd'wn tw xwd'w yzd mry mny

4/] (.) ymg rwš(n)
5/] (.) frh [
6/ (.) [
7/ m'ny yzd'n (.) [
8/ 'gr'(y) n'm(c) pd nwgrw(c) [
9/ (.) [
آوانوشت

1/ ...
2/ ...
3/ ... *xwadāwan tu xwadāw yazd mari Māni*
4/ ... *Yamag roš(n)*
5/ ... *frih...*
6/ ...
7/ *Māni yazdan...*
8/ *āgrāy nāmi(z) pad nōgrō(z)...*
9/ ...

ترجمه

.../۱

.../۲

۳/ ... خداوندگار، تو خداوندگار مارمانی ستوده

افریدون بیوراسف را در سرزمین غرب اسیر کرد غل و زنجیر به او بست و او را در کوه دناوند زندانی نمود و عمری را که خداوند برای او مقدر کرده به پایان رساند. افریدون بیوراسف را در نیمه مهر ماه زندانی کرد و آن روز را مهرگان نامید. پس نوروز را جم به وجود آورد و مهرگان را افریدون. نوروز دو هزار و پنجاه سال از مهرگان قدیمی تر است. جم روزهای ماه را تقسیم کرد. پنج روز اول را برای اشراف اختصاص داد. پنج روز نوروز پادشاه که در آن‌ها پادشاه هدیه وصله می‌دهد. سپس پنج روز برای خدمتکاران پادشاه و پنج روز برای درباریان. پنج روز برای لشکریان و پنج روز برای عامه مردم که در مجموع می‌شود سی روز. افریدون روز مهر هنگامی که بیوراسف را اسیر کرد مهرگان را به وجود آورد. پادشاه در این دو روز هنگامی که زینت به تن کرده و بر مسند حکمرانی می‌نشست مردی نزد او می‌آید نیکونام، خوش سیما، شیرین بیان، روبه‌روی پادشاه می‌ایستد و می‌گوید: اجازه ورود به من بدهید. پادشاه از او می‌پرسد: تو که هستی؟ از کجا آمدی؟ مقصدت کجاست؟ چه چیزی تو را به سفر واداشته؟ با چه کسی آمدی؟ و چه چیز به همراه داری؟ مرد پاسخ می‌دهد: از نزد ایمنیان می‌آیم و مقصدم اسعدیان هستند، و هر ظفر یافته‌ای مرا به سفر واداشته و نامم خجسته است. سال جدید به همراه آمده و برای پادشاه بشارت و درود و هم‌چنین نامه‌ای به همراه دارم. پادشاه می‌گوید: به او اجازه دهید. و به او می‌گوید: وارد شو. روبه‌روی مرد خوان نقره‌ای قرار می‌دهند که بر روی آن قرص نان‌هایی قرار داشت از انواع غلات پخته شده، گندم، جو، ارزن، ذرت، نخود، عدس، برنج، کنجد، باقالی و لوبیا. از هر کدام از این غلات هفت دانه جمع کرده و در اطراف خوان قرار داده‌اند. در وسط خوان هفت تکه چوب قرار داده شده از درختانی که خوش‌یمن هستند و یا نگاه کردن به آن‌ها موجب برکت است، مانند: بید، زیتون، به و انار. برخی دارای یک گره و برخی دارای دو گره یا سه گره هستند. هر تکه چوب به نام منطقه‌ای است و بر روی آن نوشته می‌شود: ابزود، ابزاید، ابزون، بروار، فراخی و فراهیه که به معنی: زیاد شدن، زیادی، فراوانی، روزی، شادی و گشایش است. سپس هفت ظرف کوچک و هفت درهم که در همان سال ضرب شده و یک دینار جدید و مقداری اسپند، آن مرد هم آن‌ها را برمی‌دارد برای پادشاه آرزوی جاودانگی و دوام ملک و خوشبختی و عزت می‌کند. در آن روز پادشاه با امر و نهی با اطرافیان خود برخورد نمی‌کند مبادا چیز ناشایستی از او صادر شود و بر همین سنت پیش رفت. در آن روز اولین چیزی که به پادشاه تقدیم می‌شود یک سینی طلا یا نقره که در آن شکر سفید همراه با پودر نارگیل است. هم‌چنین جام‌هایی از نقره یا طلا. پادشاه با شیری که خرما نرم در آن خیس شده شروع می‌کند و همراه با نارگیل مقداری خرما تناول می‌کند و به نزدیکان خود از آن می‌دهد و هر چه بخواهد حلوا میل می‌کند. در هر یک از روزهای نوروز یک باز سفیدی پرواز داده می‌شود. از جمله غذاهایی که در آن روز با آن تیمن می‌جویند لقمه‌ای از شیر خالص همراه با پنیر نرم است. همه پادشاهان پارس با این غذا تبرک می‌جستند. در هر یک از روزهای نوروز مقداری آب در کوزه‌ای آهنین یا نقره برای او سرقت می‌کنند و گفته می‌شود: این را اسعدین سرقت کرده و ایمنین مسئولیتش را تحمل می‌کند. دور کردن کوزه گردنبندی از طلا که با یاقوت‌های سبز و دانه‌هایی از زبرجد تزئین شده قرار می‌دهند. این آب را نباید دختران با کره سرقت کنند. در روزهای شنبه از ایام نوروز پادشاه چهار هزار درهم برای سر جالوت جایزه قرار

می‌دهد. کسی هم دلیلش را نمی‌داند جز این که سنت است و به مرور زمان تبدیل به جزیه شده. بیست و پنج روز قبل از نوروز در صحن کاخ پادشاه دوازده ستون از آجر برپا می‌شود یکی در آن گندم می‌کارند یکی جو یکی برنج یکی عدس یکی باقلی یکی گل کاجیره یکی ارزن یکی ذرت یکی لوییا یکی نخود و یکی کنجد و یکی ماش. در روز ششم نوروز همراه با آواز و ترانه و شادی محصولات این استوانه‌ها درو می‌شد. هر گاه درو شود در مجلس پخش می‌شد و تا روز مهر از ماه فروردین چیزی از آن شکسته نمی‌شد.

این حبوبات را به منظور تفاؤل می‌کاشتند و گفته می‌شد هر چه از آن‌ها خوب در بیاید دلیل بر خوب بودن کاشت آن، در آن سال است. پادشاه مخصوصاً با نگاه کردن به جو تبرک می‌جست. مربی تیراندازان در روز نوروز به پادشاه کمانی با پنج تیر می‌داد. پادشاه قیم خود را بر مملکت اترجه انتخاب می‌کرد. از جمله آوازهایی که در حضور پادشاه خوانده می‌شد و او را مورد خطاب قرار می‌داد آوازه‌های بهار است و آوازهایی که فرزندان پادشاهان بزرگ در آن ذکر می‌شد و آب و هوا در آن توصیف می‌شد. این آوازه‌ها به آفرین و خسروانی و مادرستانی و فهلید مشهور هستند. در روزگار پرویز پارس‌ها بیشتر فهلید را می‌خواندند. از اهالی مرو کسی بود و از جمله آوازه‌های مدح پادشاه و یاد کردن روزگارش و مجالسش و فتوحاتش است و این به منزله شعر است نزد عرب‌ها. تنظیمات مختلفی برای آوازه‌ها ساخته می‌شد و در هر روز اشعار جدیدی سروده می‌شد و آهنگی بدیع. آوازه‌هایی خوانده می‌شد که در آن‌ها خواننده رحم و شفقت پادشاه را برمی‌انگیخت، برای مرزبانان و لشکریان طلب تقرب می‌نمود و برای گنه‌کاری طلب آمرزش. اگر اتفاقی بیافتد یا خبری برسد که دوست نداشته باشند آن‌را به گوش پادشاه برسانند آن‌را به صورت شعر می‌سرایند و آن را به شکل آواز در می‌آورند.»

علاوه بر متن‌های دوره میانه، از دوره اسلامی به ویژه در متن عربی *المحاسن و الاضداد* درباره نوروز چنین آمده است:

قال الکسروی: کان أول من أبدع النيروز وأسس منازل الملوك وشيّد معالم السلطان واستخرج الفضة والذهب والمعدن، واتّخذ من الحديد آلات، وذلل الخيل وسائر الدواب، واستخرج الدرّ وجلب المسك والعنبر وسائر الطيب، وبنى القصور واتّخذ المصانع وأجرى الأنهار كياخسرو بن أبرويز جهان - وتفسيره حافظ الدُّنيا - بن أرفخشذ بن سام بن نُوح عليه السلام. وكان الأصل فيه أنه في النيروز ملك الدنيا وعمّر أقاليم إيران شهر، وهي أرض بابل، فيكون النيروز في أول ما اجتمع ملكه واستوت أسبابه فصارت سنّه، وكان في ملكه ألف سنّه وخمسين سنّه، ثمّ قتله البيوراسف، وملك بعده ألف سنّه إلى أفريدون بن أثفيان، وفيه يقول حبيب:

وكأنّه الضحّاك في قتكاته بالعالمين وأنت أفريدون

فطلب البيوراسف وملك بعده ألف سنّه وخمسين سنّه، وأسرّه بأرض المغرب وكنّله وسجنّه بجبل دنباوند، واستوفى عدّة ما كتب الله له من عمّره. واتّفق لأفريدون سجن البيوراسف يوم النصف من مهرماه ومهرروز، فسَمّى ذلك اليوم المهرجان فالنيروز لجم والمهرجان لأفريدون. والنيروز أقدم من المهرجان بألفى وخمسين

سنه، وقسم جم أيام الشهر، وجعل الخمسة الأيام الأولى للأشرف وبعدها خمسة أيام نيروز الملك يهب فيها ويصل، ثم بعدها خمسة أيام لخدم الملك وخمسة أيام لخواص الملك وخمسة لجنده، وبعدها خمسة أيام للرعا، فذلك ثلاثون يوماً. وابتدع المهرجان أفريدون لما أسر البيوراسف روزمهر. وكان الملك إذا لبس زينته وكريم مجلسه في هذين اليومين أتاه رجل رضى الاسم مختبر باليمين طلق الوجه ذلك اللسان، فيقوم قباله الملك ويقول: ائذن لي بالدخول. فيسأله: من أنت؟ ومن أين جئت؟ وأين تريد؟ ومن سار بك؟ ومع من قدمت؟ وما الذى معك؟ فيقول: جئت من عند الأيمنين وأريد الأسعدين، وسار بي كل منصور، واسمى خجسته، أقبلت معى السنه الجديده، وأوردت إلى الملك بشاره وسلاما ورسالة. فيقول الملك: ائذنا له. فيقول له الملك: ادخل. ويضع بين يديه خواناً من فضه قد جمع فى نواحيه أرغفه قد خبزت من أنواع الحبوب من البر والشعير والدخن والذرة والحمص والعدس والأرز والسَّمسم والباقلى واللوبيا، وجمع من كل صنف من هذه الحبوب سبع حبات، فجعل فى جوانب الخوان ووضع فى وسطه سبعة من قضبان الشجر التى يتفائل بها وباسمها. ويتبرك بالنظر إليها كالخلاف والزيتون والسفرجل والرمان منها ما يقطع على عقده ومنها على عقدين ومنها على ثلاثة، ويجعل كل قضيب باسم كره من الكور، ويكتب فى مواضع أبزود وأبزائد وأبزون وبروار وفراخى وفراهيه: تأويله زاد ويزيد وزياده ورزق وفرح وسعة. ويوضع سبع سكرجات بيض ودرهم بيض من ضرب سنته، ودينار جديد وضعت من أسبند، ويتناول ذلك كله ويدعو له بالخلود ودوام الملك والسعادة والعز، ولا يؤامر يومه فى شىء إشفافاً من أن يبدو منه ما يكره، فجرى على سنته. وكان أول ما يقدم إليه صينييه ذهب أو فضه عليها سكر أبيض وجوز هندی مُمشَّر رطب وجامات فضه أو ذهب، ويتدىء باللبن الحليب الطرى منه قد أنقع فيه تمر طرى، فيتناول بالنارجيل ثميرات، ويتحف من أحب منه ويدوق ما أحب من الحلوى. وكان يُرفع فى كل يوم من أيام النيروز باز أبيض، وكان ممن يتيمن بابتدائه فى هذا اليوم لقمه من اللبن الصرف الطرى والجبن الطرى. وكان جميع ملوك فارس يتبركون بذلك، وكان يسرق له فى كل يوم نيروز ماءً فى جرّة من حديد أو فضه ويقول: استرق هذا الأسعدين ويتحمل الأيمنين. وجعل فى عنق الجرّة قلادة من يواقيت خضر منظمه فى سلك الذهب ممدود فيها خرز من زبرجد أخضر، ولم يكن يسرق ذلك الماء الأبخار من أسافل دارات الأرحاء وصنائع الغنى، فكان متى اجتمع النيروز فى يوم سبت أمر الملك لرأس الجالوت بأربعة آلاف درهم، ولم يُعرف له سبب أكثر من أن السنه جرت منهم بذلك فصارت كالجزيه، فكان يُبنى قبل النيروز بخمسه و عشرين يوماً فى صحن دار الملك اثنتا عشرة اصطوانه من لبن تُزرع اصطوانه منها بُراً واصطوانه شعيراً، وأخرى أرزا وأخرى عدسا وأخرى باقلى وأخرى قُرطما وأخرى دُخنا وأخرى ذرة وأخرى لوبيا وأخرى حمصاً سُمسماً وأخرى ماشا. ولم يكن يُحصد ذلك إلّا بغناء وترنم ولهو، وكان يوم السادس من يوم النيروز. وإذا حُصد نُثر فى المجلس ولم يُكسر إلى روزمهر من ماه فروردين،

وإنما كانوا يزرعون هذه الحبوب للتفاؤل بها. ويُقال: أجودها نباتا وأشدّها استواء دليلٌ على جودة نبات ما زرع منها في تلك السنّة، فكان الملك يتبرّك بالنظر إلى نبات الشعير خاصّه، وكان مُؤدّب الرّمّاه يُناول الملك يوم النيروز قوسا وخمس نشابات وینال الملك قیّمه على دار المملکه أترجه، فكان فيما يُغنى بين یدی الملك غناء المُخاطبه وأغانی الربیع وأغانی یذکر فیها أبناء الجابره وتوصّف الأواء وأغانی أفرین والخسروانی والماذر استانی والفهلید. وكان أكثر ما يُغنى العجم الفهلید مع أيام کسری أبرویز. وكان من أهل مرو، وكان من أغانيه مديح الملك و ذکر أيامه ومجالسه وفتوحه، وذلك بمنزلة الشعر في كلام العرب، يصوغ له الألحان، ولا يمضي يوم إلّا وله فيه شعر جديد وضرب بديع، وكان يذکر الأغاني التي يستعطف بها الملك ويستميحه لمراتبه وقواده ويستشفع لمذنب، وإن حدثت حادثه أو ورد خبر كرهوا إنهاءه إليه قال فيه شعرا وصاغ فه لحنا.

نتیجه گیری

۱- در متن های پهلوی بررسی شده، تنها نام نوروز در یک متن پهلوی آمده است: ماه فروردین روز خرداد. در دیگر متن های پهلوی بررسی شده، تنها نام نوروز در متن پهلوی بندهشن آمده است. دیگر متن های پهلوی که واژه نامه هایشان بررسی شده است یعنی: دینکرد هفتم، دینکرد سوم، دینکرد چهارم، دینکرد پنجم، دینکرد ششم و واژه نامه متن های ارداویرافنامه (عقیقی، ۱۳۷۲) و مادیان هزاردادستان (مرد بهرامان، ۱۳۹۱: ۳۱)، مینوی خرد (تفضلی، ۱۳۶۴) واژه نوروز نیامده است.

۲- روایت متن پهلوی ذکر شده در رساله ماه فروردین روز خرداد نزدیکی فراوانی با نوشته بیرونی درباره نوروز در آثار الباقیه دارد و نشان می دهد که چنین روایت هایی در متن های پهلوی خاستگاه بیرونی بوده است که البته متن پهلوی نیز خوشبختانه به دست ما رسیده است.

۳- بررسی واژه نامه های اوستایی اثر بارتولومه (Bartholomae, 1962) و پارسی باستان اثر کنت (Kent, 1953) نشان می دهد که از چنین آیینی در اوستا و فارسی باستان اثری نیامده است.

۴- بررسی واژه نامه سغدی نشان می دهد که نام نوروز به گونه *nōgrōc* در یک متن سغدی آمده است. در متن سغدی مربوطه، نوروز به همین معنی به کار رفته است.

۵- واژه نامه کامل پارسی میانه و پهلوی اشکانی مانوی اثر دورکین - میسترارنست نشان می دهد که نام نوروز در متن M319 S.2 آمده است. بررسی متن که در این جا انجام گرفته نشان دهنده آن است که نام نوروز در این متن به معنی روز نو و مربوط به جشن مانوی است.

۶- توصیف آیین های نوروزی به جز آثار الباقیه بیرونی که در این جا آورده شد در پاره ای دیگر از متن های دوره اسلامی از جمله نوروزنامه خیام و تاج اثر جاحظ و دیگر منابع اسلامی آمده است که در این جا تنها متن عربی اثر جاحظ با نام *المحاسن والاضداد* به پارسی ترجمه و بررسی شده است که خود این متن به خوبی پیشینه آیین های نوروزی را در ایران باستان برای ما روشن می سازد.

فهرست منابع

۱- فارسی

- آموزگار، ژاله؛ تفضلی، احمد (۱۳۸۶). کتاب پنجم دینکرد، تهران: معین.
- ابوریحان بیرونی، محمد بن احمد (۱۳۹۲). آثار باقیه، ترجمه پرویز اذکایی، تهران: نشر نی.
- پاکزاد، فضل الله (۱۳۸۴). بندهشن، تهران: مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی.
- تفضلی، احمد (۱۳۶۴). مینوی خرد، تهران: انتشارات توس.
- جاحظ، ابو عثمان عمرو بن بحر (۱۳۴۳). تاج، ترجمه محمد علی خلیلی، تهران: کتابخانه ابن سینا.
- جاحظ، ابو عثمان عمرو بن بحر (۲۰۱۷). المحاسن والاضداد، المملكة المتحدة: مؤسسه هندای.
- جلالی نائینی، سید محمدرضا (۱۳۷۲). ریگ و د، تهران: نشر نقره.
- حاجی نوروزی، زهره (۱۳۸۵). بررسی نیایش های یکشنبه و دوشنبه در دین مانوی، پایان نامه کارشناسی ارشد رشته زبان های باستانی ایران، استاد راهنما دکتر آرمان بختیاری، دانشگاه بوعلی سینا.
- خیام، عمر بن ابراهیم (۱۳۹۲). نوروزنامه، تهران: انتشارات اساطیر.
- دادگی، فرنیغ (۱۳۸۰). بندهشن، گزارنده مهرداد بهار، تهران: توس.
- راشد محصل، محمد تقی (۱۳۸۹). دینکرد هفتم، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی.
- رضایی، مریم (۱۳۹۳). دینکرد چهارم، تهران: انتشارات علمی.
- رضی، هاشم (۱۳۸۵). جشن های آتش، تهران: بهجت.
- عریان، سعید (۱۳۷۱). متون پهلوی، تهران: کتابخانه ملی جمهوری اسلامی.
- عقیقی، رحیم (۱۳۷۲). ارداویرافنامه، تهران: توس.
- قریب، بدرالزمان (۱۳۸۳). فرهنگ سغدی، تهران: انتشارات فرهنگیان.
- مرد بهرامان، فرخ (۱۳۹۱). مادیان هزار دادستان، گزارش سعید عریان، تهران: نشر علمی.
- مکزی، دن (۱۳۷۳). فرهنگ کوچک زبان پهلوی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی.
- میرفخرایی، مهشید (۱۳۹۳). بررسی دینکرد ششم، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی.
- نوری، احمد (۱۳۹۸). وندیداد، کهن ترین کتاب قانون ایرانیان، تهران، آرتیمس.

References:

1. Amuzgar, Zh. & Tafazzoli, Ahmad. (2007). *Dēnkard Book 5*, Tehran: Moyin. [Persian]
2. Abu Rayhān e Biruni, Mohammad ibn e Ahmad. (2013). *Asār e bāqīye*. Translated & Annotated by Parviz Azkāei. Tehran: Nashr e Ney. [Persian]
4. Afifi, Rahim. (1993). *Ardāvirāfname*, Tehran: Toos. [Persian]
3. Bartholomae, Ch. (1961). *Altiranisches Wörterbuch 2*. Auflage, Berlin: Walter de Gruyter & co.
- Boyce, M. (1960). *A Catalogue of the Iranian Manuscripts in Manichaean Script in the German Turfan Collection*, Berlin: Akademie Verlag.
4. Dadagi, Farnbagh. (2001). *Bundahīšn*, Translated & Annotated by Mihrdad Bahar, Tehran: Toos. [Persian]
5. Durkin- Meisterernst, Desmond (2004). *Dictionary of Manichaean Texts*, Vo I III Part 1, Dictionary of Manichaean middle Persian and Parthian, Turnhout, Belgium: Brepols Publishers.
- Kent, R.G. (1953) *Old Persian Grammar and Lexicon*. , New Haven, Connecticut: American oriental society .

6. Gharib, B. (2004). *Sogdian Dictionary*, Tehran: Farhang Publications. [Persian]
7. Haji Norouzi, Zohre. (2017). *The Study of the Manichaean Sunday and Monday Hymns*, Supervisor Dr. Arman Bakhtyari, Thesis Submitted for Master of Arts, Hamadan: Bu Ali Sina University. [Persian]
8. Jāhiz, Abu Osmān Amr ibn e Bahr. (1964). *Tāj*. Translated by Mohammad Ali Khalili, Tehran: Ibn I Sina. [Persian]
9. Jāhiz, Abu Osmān Amr ibn e Bahr. (2017). *Almahāsen walazdād*, Almamlakat al Mottaheda: Almaktaba Hendawi. [Persian]
10. Jalali Nayini, Seyyed Mohammad Reza. (1993). *RG Veda*, Tehran: Ghatre. [Persian]
11. Khayyam, Omar ibn I Ibrahim. (2013). *Nouruz Name*, Tehran: Asatir. [Persian]
12. MacKenzie, D.N. (1971). *A Concise Pahlavi Dictionary*, Translated by Mahshid Mirfakhraie, Tehran: Institut for Humanities & Cultural Studies. [Persian]
13. Mardbahrāmān ,Farrokh. (2012). *Mādayān ī Hazār Dādistān*, Translated & Annotaded by Sayid Oryan, Tehran: Elmi. [Persian]
14. Mirfakhraie, Mahshid (2014). *Dīnkard Book 6*, Tehran: Institut for Humanities & Cultural Studies. [Persian]
15. Noori, Ahmad. (2019). *Vendidad, The oldest Iranian law book*, Tehran: Artemis. [Persian]
16. Oryan, Said. (1992). *Pahlavi Texts*, Tehran: National Library of Iran. [Persian]
17. Pakzad, Fazlollah. (2005). *Bundahišn*, Tahrān: Center the great Islamic Encyclopaedia. [Persian]
18. Rashed Mohassel, Mohammad Taghi. (2005). *Dēnkard Book 4*, Tehran: Institut for Hummanities & Cultural Studies. [Persian]
19. Razi, Hashem. (2006). *Ancient Iranian Festivals*, Tehran: Behjat Publications. [Persian]
20. Rezayi, Maryam. (2014). *Dēnkard Book 4*, Tehran: Elmi. [Persian]